

HET BELGISCH LEGER IN DE DUITSE KAMPEN. 1940-1945.

GEVANGEN IN HET REICH

KURT VAN CAMP

MANTEAU

VOORWOORD

In de vroege ochtend van 28 mei 1940 legde het Belgische leger de wapens neer, na een militaire terugtocht van achttien dagen. De nacht voordien had koning Leopold III de onvoorwaardelijke overgave laten bekrachtigen. De militaire strijd was beslecht en er wachtte het land een lange bezetting.

Van de 616.000 Belgische militairen die tegen het uitbreken van de oorlog op de been waren gebracht, waren er tijdens de Achttiendaagse Veldtocht minstens 6700 gesneuveld. Ongeveer 95.000 van hen bevonden zich in de versterkings- en opleidingscentra en waren gevlucht naar Frankrijk. Sommigen hadden zelfs de oversteek van het Kanaal gewaagd. Het gros van de strijdmacht, de koning inbegrepen, werd bij de capitulatie echter krijgsgevangen gemaakt.

De plotse toevloed van honderdduizenden Belgische en geallieerde krijgsgevangenen zorgde aan Duitse zijde voor onverwachte logistieke problemen. Een groot aantal Belgische gevangenen werd meteen na de capitulatie of na enkele dagen gevangenschap dan ook vrijgelaten. Sommigen kregen het felbegeerde *Entlassungsschein*, het Duitse document dat hen formeel op vrije voeten stelde. Anderen onttrokken zich aan de krijgsgevangenschap door er met oogluikende toestemming van de Duitsers gewoon vandoor te gaan en de tocht naar huis aan te vatten.

Zo'n 225.000 Belgische militairen zouden wél in krijgsgevangenschap belanden. Een minderheid bestond uit beroepsmilitairen, die de 'risico's van het vak' wel hadden ingecalculeerd. Het gros van de gevangenen waren echter gewone burgers, die als reservist waren opgeroepen aan het begin van de mobilisatie. Samen vertrokken zij in grote konvooien naar kampen in het *Reich*, voor korte of langere tijd. Zij werden een speelbal van

de Duitsers, die de meesten van hen vrijwel meteen zouden inzetten om hun eigen economische noden op te vangen, zowel in de industrie als in de landbouw.

De heersende conventies die het lot en de behandeling van krijgsgevangenen reguleerden, in het bijzonder de Conventie van Genève, hadden niet enkel tot doel om de gevangenen te beschermen tegen een slechte behandeling van welke aard ook. Ze voorzagen ook in ontspanning en vermaak, en in de persoonlijke ontwikkeling van de krijgsgevangenen. Instanties zoals het Internationale Rode Kruis speelden een cruciale rol in de invulling van die opdracht en zagen ook toe op de uitvoering ervan. Na verloop van tijd ontstond in zowat alle krijgsgevangenenkampen een specifiek kampleven, meestal internationaal getint, waarin de zelfredzaamheid van de krijgsgevangenen het beste tot uiting kwam.

Meer dan 1750 Belgische militairen verloren tijdens hun gevangenschap het leven, ongeveer één per dag. Een aantal specifieke drama's zoals die van Willemstad en Isenbüttel leidden al in het eerste oorlogsjaar tot honderden doden onder de gevangenen. In de kampen eisten ook arbeidsongevallen en ziekten door het gebrek aan hygiëne hun tol. Tot slot werden vele gevangenen slachtoffer van de verwoestende kriegsgebeurtenissen, zoals geallieerde of Russische bombardementen en de felle gevechten aan het einde van de oorlog.

Na de bevrijding, en in sommige gevallen al eerder, keerden de krijgsgevangenen naar huis terug. In het beste geval konden ze hun oude bestaan weer opnemen. Voor velen waren de omstandigheden echter voorgoed veranderd. Hun gezinssituatie bleek gewijzigd, dierbaren waren weggefallen en zowel economisch als sociaal wachtte hun een lange periode van onzekerheid, met in het beste geval herstel en re-integratie. Sommigen bleven echter voor het leven getekend.

In een Belgische context kunnen we niet om het feit heen dat de krijgsgevangenschap nog bredere politieke en maatschappelijke consequenties heeft gekend, waarvan de wortels terug te vinden zijn in de Duitse *Flamenpolitik*. Vrij snel na de Belgische capitulatie werd al duidelijk dat de Vlaamse krijgsgevangenen betere vooruitzichten hadden dan de Waalse. De Vlamingen kwamen veelal snel vrij, de meesten nog voordat ze naar de kampen

waren afgevoerd, de anderen korte tijd nadien. Tegen het voorjaar van 1941 was de meerderheid van de Vlamingen weer thuis. Slechts een paar groepen bleven in gevangenschap achter. Aan Waalse zijde werden alle militairen gevangengehouden, de hele oorlog lang. Nergens anders dan in België heeft dat geleid tot een zo grote discrepantie in de manier waarop de gevangenschap werd ervaren binnen de afzonderlijke taalgemeenschappen. Het beproefde verdeel-en-heersprincipe dat nazi-Duitsland op de Belgische krijgsgevangenen toepaste, heeft tot op de dag van vandaag zijn sporen nagelaten.

Ondanks de impact van de krijgsgevangenschap op het leven van zovele Belgische mannen, van wie er meer dan 60.000 vijf jaar opgesloten bleven, is het lot van deze groep onderbelicht. De meeste studies over de Tweede Wereldoorlog in ons land zoomen in op andere aspecten van de oorlogstijd. De krijgsgevangenen, die ver van huis noodgedwongen een aantal van hun vitaalste levensjaren zagen voorbijgaan, bleven als 'leger van overwonnenen' sterk in de schaduw of raakten zelfs in de vergetelheid. Sommigen van hen publiceerden nog wel een getuigenis in boekvorm, een artikel in de gespecialiseerde pers of in een tijdschrift van een verbroedering, of een bijdrage aan een heemkundige studie. Hier en daar verscheen er een licentiaatsverhandeling over een deelaspect van het thema. Het totaalbeeld van wat de krijgsgevangenschap heeft betekend, ontbrak echter lange tijd. Het is bemoedigend dat daar sinds kort verandering in schijnt te komen en dat het weinig benijdenswaardige lot van de Belgische gevangenen dankzij recente publicaties opnieuw onder de aandacht wordt gebracht.

Dit boek heeft niet de bedoeling om de impact van de Belgische taalproblematiek op de krijgsgevangenschap te ontrafelen, of andersom. Evenmin wil het een poging zijn om de banden tussen gevangenschap, collaboratie en verzet aan te tonen. In de eerste plaats wil het een licht werpen op de oorzaken en de omstandigheden van de krijgsgevangenschap zelf, de ervaringen van de betrokkenen, de manier waarop tal van instanties gepoogd hebben om hun lot te verzachten, en op de weerbaarheid waarmee de Belgische krijgsgevangenen invulling hebben gegeven aan die bijzondere periode. Er werd uitdrukkelijk gepuurd uit de archieven van het Rode Kruis, uit

bronnen bij het CegeSoma, maar ook uit persoonlijke getuigenissen en collecties. De gevangenen zelf worden zo vaak mogelijk aan het woord gelaten.

Tijdens de vele jaren die het vooronderzoek in beslag heeft genomen, is gebleken dat de gehele omvang van de krijgsgevangenschap en alle eraan gerelateerde aspecten zich nooit in één boek kunnen laten vatten. Verschillende afzonderlijke elementen zouden het voorwerp kunnen vormen van bijkomend onderzoek. Aspecten zoals de ontsnappingen uit de kampen, of de omgang met Duitse of andere vrouwen tijdens de gevangenschap, komen niet of slechts vluchtig aan bod. Dit boek pretendeert dan ook geen volledigheid, maar wil vooral een ruimer overzicht bieden. Laat het in de eerste plaats een hulde zijn aan de vele tienduizenden die een groot deel van hun jonge leven in Duitse krijgsgevangenschap moesten doorbrengen.

Puurs-Sint-Amands, augustus 2025

INHOUD

Voorwoord (3)

Inleiding (11)

EEN HET BELGISCHE LEGER MOBILISEERT

De mobilisaties van 1870 en 1914 (15)

De schemeroorlog (17)

Het moreel van het gemobiliseerde leger (20)

Een leger met zwaktes (25)

Ideologische ondermijning (27)

TWEE DE GEVANGENNEMING

De brutale inval (30)

Een fort geeft zich over (35)

Naar de KW-Linie (39)

Het bruggenhoofd Gent (41)

De Leieslag en het Schipdonkkanaal (45)

Een laatste stuiptrekking (47)

De capitulatie (50)

DRIE DE EERSTE MOMENTEN IN GEVANGENSCHAP

De verwarring (54)

Krijgsgevangen, voor even (58)

Verzamelkampen en Dulags (63)

Maastricht (71)

Maria-ter-Heide (75)

Zeeuws-Vlaanderen (78)

Duitsland, of de vrijlating? (81)

De tocht naar Duitsland (85)

Het geweten van de officieren (89)

VIER HET DRAMA VAN WILLEMSTAD (93)

VIJF DE GEVANGENENKAMPEN

Welkom in Duitsland (106)

Stalags en Oflags (111)

Duitse grondigheid (114)

De Conventie van Genève (120)

Ik ben krijgsgevangen in Duitsland (123)

De vertrouwenspersoon (130)

De arbeidscommando's (132)

De officieren ondertussen (151)

ZES DE VLAMINGEN KEREN TERUG

Het decreet van 14 juli 1940 (155)

De taalcommissie (157)

De vrijlating (164)

De treinramp van Isenbüttel (169)

ZEVEN CONTACT MET HET THUISFRONT EN HULP UIT BELGIË

Briefwisseling (177)

De rol van het Rode Kruis (184)

De Meter van de Krijgsgevangene (186)

Briefwisseling na de bevrijding van België (190)

Voeding en voedselpakketten (191)

Kledij (203)

Solidariteit, nationaal en internationaal (211)

De hulporganisaties (216)

ACHT SOCIAAL, CULTUREEL EN RELIGIEUS LEVEN

Heimwee en verveling (228)

Theater en muziek (234)

Sport en spel (240)

Artistieke expressie (244)

Studeren en intellectuele vorming (246)

De kerk in gevangenschap (253)

Kampjournalistiek (257)

De Luitenant De Winde-Kring (260)

NEGEN LIJDEN EN STERVEN IN GEVANGENSCHAP

Medische zorg in de Conventie van Genève (267)

De gewonden (269)

Zieken en de ziekenboeg (273)

De tandarts op bezoek (276)

De sanitaire treinen (278)

Slachtoffers en bombardementen (286)

TIEN DE BEVRIJDING

Hoopvol nieuws van het front (295)

Geplet tussen oost en west (297)

De terugkeer naar huis (305)

ELF DE NASLEEP

Administratieve afwikkeling (311)

Gewenning en re-integratie (316)

Banden voor het leven (318)

Het land en zijn voormalige krijgsgevangenen (320)

Repatriëring van de slachtoffers (322)

Levenslessen (327)

Besluit (329)

Dankwoord (337)

Bijlagen

Lijst met slachtoffers van de treinramp

in Isenbüttel op 22 januari 1941 (339)

Woordenlijst (344)

Literatuurlijst (346)

INLEIDING

Eind jaren dertig stond Europa op de drempel van een van de grootste drama's in zijn bestaan. De nasleep van de Eerste Wereldoorlog, gecombineerd met een ingrijpende economische crisis en het tanende geloof in de traditionele politiek, had op verschillende plaatsen een voedingsbodem gecreëerd voor het ontstaan van totalitaire regimes. Extremistische leiders beloofden hun volk een nieuwe toekomst en slaagden er dankzij hun charismatische uitstraling in om het publiek achter zich te scharen. In België scheen het allemaal zo'n vaart niet te lopen. De democratie hield stand, ook al werd het vertrouwen in de traditionele politiek zelfs bij ons aangetast door extremistische ideeën. Het zou België niet helpen ontsnappen aan de oorlog, en vanaf 10 mei 1940 werd het land meegesleurd in een internationaal conflict dat zijn weerga niet zou kennen.

De Duitse inval in Polen op 1 september 1939 was de formele aanleiding voor het begin van de Tweede Wereldoorlog. Frankrijk en Engeland konden het zich niet meer veroorloven om na de Anschluss van Oostenrijk en de bezetting van het Sudetenland nog meer gezichtsverlies te lijden. Dit keer zouden ze Hitler en nazi-Duitsland hun tanden tonen. De oorlogsverklaring aan Duitsland die twee dagen na de Duitse inval in Polen volgde, voerde de internationale spanning verder op. Ook België voelde de oorlogsdreiging. Nadat het leger naar aanleiding van de gebeurtenissen in het Sudetenland in september 1938 al eens kortstondig op versterkte vredesvoet was gebracht, werd er vanaf 26 augustus 1939 opnieuw gemobiliseerd. Tegen 1 september was het mobilisatieplan in volle uitvoering, maar het najaar en de winter van 1939/1940 gingen hoofdzakelijk voorbij in een passieve schemeroorlog, die gekenmerkt werd door verveling.

Bij de inval op 10 mei 1940 werd meteen duidelijk dat Duitsland zijn tijd goed had besteed. Het beschikte over een verpletterende militaire overmacht, geoefend tijdens de conflicten in Spanje en Polen, waartegen de geallieerden niet opgewassen bleken. Het Duitse materieel was superieur en de tactiek van de blitzkrieg, waarin pantsers en luchtmacht als militaire speerpunten het slagveld domineerden, was vernieuwend en efficiënt. Nederland werd meteen onder de voet gelopen, de Franse en Britse bondgenoten kreunden onder de druk, en het Belgische leger vocht zich wanhopig een weg naar het westen, waarbij het door de snelle ontwikkelingen op het slagveld zijn beste verdedigingslinies onverrichter zake moest opgeven zonder er strijd te kunnen leveren. Tegen eind mei had het leger zich teruggetrokken achter de Leie en het Schipdonkkanaal, terwijl tienduizenden civiele vluchtelingen als ratten in de val zaten in de kleine driehoek tussen het front, de Belgische kust en de Franse grens, die inmiddels voor hen was gesloten.

Ondertussen was de breuk tussen de Belgische regering en koning Leopold III totaal. De vorst had het verzoek van de regering om zich bij haar in Frankrijk te voegen naast zich neergelegd. Tijdens een laatste ontmoeting met eerste minister Pierlot en de ministers Spaak, Denis en Vanderpoorten in het kasteel van Wijnendale bevestigde hij in de vroege ochtend van 25 mei zijn voornemen om in België te blijven. De visies van beide partijen over hoe het met België verder moest na een capitulatie, verschilden fundamenteel. Aan de militairen aan het front liet de koning in de loop van de dag via een proclamatie bekendmaken dat hij hun lot zou delen, net zoals zijn vader dat tijdens de Eerste Wereldoorlog had gedaan. Een ultieme militaire reddingsboei, zoals de inundatie van de IJzervlakte in 1914, was dit keer echter niet voorhanden. Het leger maakte zich op voor een laatste uitputtingsslag, die dan nog enkel zou dienen om de aftocht van de geallieerden te helpen dekken.

De uitzichtloze ontwikkelingen aan het front en de toestand van de weerloze burgerbevolking die werd blootgesteld aan het krijgsgeweld, dreeven de koning tot een besluit. In de vooravond van 27 mei stuurde hij zijn onderstafchef, generaal-majoor Desrousseaux, als bemiddelaar naar de Duitse linies om er over de voorwaarden van een Belgische capitulatie te

onderhandelen. In het Waalse Anvaing werd Desrousseaux ontvangen door de Duitse *Generaloberst* Walter von Reichenau, die hem duidelijk maakte dat er niet te onderhandelen viel en dat Duitsland enkel een onvoorwaardelijke overgave accepteerde. Desrousseaux keerde onverrichter zake naar Wijnendale terug, waar Leopold III, gesteund door zijn raadgevers, de beslissing nam om op de Duitse eisen in te gaan en de capitulatie te aanvaarden. Om elf uur 's avonds werd bekendgemaakt dat de wapenstilstand om vier uur in de ochtend van 28 mei zou ingaan en dat de Belgische overgave vanaf dat moment een feit zou zijn. In de loop van de voormiddag van 28 mei, enkele uren na de officiële capitulatie, keerde Desrousseaux naar het kasteel van Anvaing terug om er zijn handtekening te zetten onder de documenten die de Belgische onvoorwaardelijke overgave bekrachtigden.

De koning, die tijdens de laatste uren voor de capitulatie in het West-Vlaamse provinciehuis in Brugge verbleef, werd er rond vier uur in de namiddag van 28 mei formeel krijgsgevangen gemaakt door *Oberst* von Tschuler, die door de Duitsers als zijn persoonlijke attaché was aangesteld. Daags nadien zou hij tegen zijn zin, maar op uitdrukkelijk verzoek van de Duitse generaal von Reichenau overgebracht worden naar het kasteel van Laken, waar hij tot in juni 1944 als krijgsgevangene zou verblijven. Terwijl het zaad van de koningskwestie ging kiemen, gingen 225.000 Belgische soldaten in krijgsgevangenschap. Niet in de vorm van huisarrest, zoals dat voor de koning was weggelegd, maar als gedetineerden achter het prikkeldraad van de Duitse *Stalags* en *Oflags*.

EEN HET BELGISCHE LEGER MOBILISEERT

DE MOBILISATIES VAN 1870 EN 1914

Na de Belgische onafhankelijkheid in 1830 werd Europa verschillende keren het toneel van zware conflicten, zelfs van mondiale omvang. De industriële revolutie had niet alleen een belangrijke versnelling teweeggebracht in de ontwikkeling van nieuw wapentuig, maar ook van de logistieke mogelijkheden om omvangrijke strijdkrachten steeds sneller in de strijd te kunnen werpen.

In 1870 had België al een eerste grote mobilisatie gekend. Op 15 juli van dat jaar, nauwelijks vier dagen voor het uitbreken van de Frans-Pruisische Oorlog, waren tien militieklassen onder de wapens geroepen, goed voor zo'n 100.000 manschappen. België was dan wel neutraal, maar de mobilisatie bleek een noodzakelijke maatregel om de soevereiniteit van het grondgebied te beschermen tegen een schending die zowel van Franse als van Pruisische zijde kon komen. Toen de oorlog op 19 juli 1870 uitbrak, leefde de vrees dat de Belgische onafhankelijkheid door een van de strijdende partijen – of allebei – zou geschonden worden. Het leger was uiterst waakzaam, maar uiteindelijk bleef België buiten schot, op enkele kleine schermutselingen in de Belgische grensstreek na. De Belgische soldaten zouden echter acht maanden paraat blijven, tot ze op 5 maart 1871 eindelijk gedemobiliseerd werden, ruim een maand nadat Frankrijk op 28 januari had gecapituleerd.

In de aanloop naar de Eerste Wereldoorlog ging de mobilisatieplanning van de grote mogendheden een steeds grotere rol spelen. Aan het begin van de twintigste eeuw waren de legers omvangrijker dan in 1870 en de grootmachten deden er alles aan om die troepen zo snel mogelijk onder de

wapens te kunnen roepen. Het verschil kon immers gemaakt worden door de vijand bij het uitbreken van eventuele vijandelijkheden meteen onder druk te zetten. In de jaren die aan de oorlog voorafgingen, hadden de grote mogendheden enorme bedragen geïnvesteerd in de verbetering van hun spoorwegnet, onder andere met het oog op troepenverplaatsingen. Door de kritische factor die een efficiënte mobilisatie kon betekenen, won op het internationale toneel het idee aan kracht dat een vijandelijke mobilisatie op zich, zelfs voordat er van een formele oorlogsverklaring sprake was, als een concrete oorlogsdaad kon worden beschouwd.

In België was het systeem dat de rijkere klassen in 1870 nog de kans had geboden om hun militieplicht af te kopen, inmiddels opgeheven en sinds augustus 1913 gold de algemene dienstplicht. Bij het uitbreken van de oorlog in 1914 moest België in theorie een leger van 340.000 manschappen op de been kunnen brengen. In de praktijk bleef dat aantal beperkt tot iets meer dan de helft, en bovendien was de stijging van het aantal beschikbare militairen in vergelijking met 1870 procentueel gezien veel minder sterk dan in de buurlanden.

Op 29 juli 1914, daags na de oorlogsverklaring van Oostenrijk-Hongarije aan Servië, begon België zijn strijdmacht op versterkte vredesvoet te brengen. Twee dagen later werd de algemene mobilisatie afgekondigd. Op 4 augustus 1914, de dag van de Duitse inval in België, zouden nog de oudere militieklassen van 1899 en 1900 worden opgeroepen. De reservisten en de actieve militieklasse van 1913 vormden samen een strijdmacht van 190.000 manschappen, geleid door de koning als opperbevelhebber van het leger.

Het verschil met de situatie tijdens de Frans-Pruisische Oorlog was significant. Beide conflicten braken weliswaar uit kort nadat de Belgische mobilisatie was afgekondigd, maar in 1870 bleven de Belgische troepen een achttal maanden op post zonder strijd te moeten leveren. De hele mobilisatieperiode beperkte zich in grote lijnen tot een maandenlange bewakingsopdracht, die vaak tot grote verveling leidde. In 1914 was de Belgische mobilisatie ook slechts enkele dagen bezig toen het conflict uitbrak, maar tegen de tijd dat het Belgische leger onder de wapens was geroepen en zijn defensieve posities had ingenomen, had Duitsland het grondgebied al

geschonden en werd België meegesleurd in een vernietigend conflict van internationale omvang.

DE SCHEMEROORLOG

Aan het eind van de jaren dertig zou België zijn derde grote mobilisatieperiode meemaken, dit keer van een heel andere orde. De politieke ontwikkelingen in Europa lieten al geruime tijd niet veel goeds voorspellen. Nazi-Duitsland stak zijn drang naar *Lebensraum* niet onder stoelen of banken, en de Groot-Duitse gedachte om alle Duitssprekende volkeren te verenigen leidde op 13 maart 1938 tot de Anschluss van Oostenrijk. De Oostenrijkse bevolking, die al meerdere jaren geïndoctrineerd was door het nazistische gedachtegoed, juichte de Duitse legers uitbundig toe en stemde via een volksraadpleging massaal in met de aanhechting bij Duitsland. Op 10 april was de Anschluss een feit en werd Oostenrijk omgevormd tot de Duitse provincie Ostmark, onder leiding van de door Hitler naar voren geschoven rijksstadhouder Arthur Seyss-Inquart. De internationale gemeenschap, met Frankrijk en Groot-Brittannië op kop, liet begaan. Tenslotte was de annexatie van Oostenrijk zonder bloedvergieten verlopen en leken de Oostenrijkers zelf niet ontevreden met de gang van zaken.

Het uitblijven van krachtige internationale reacties prikkelde Hitlers drang naar gebiedsuitbreiding en naar eerherstel voor de vernedering die Duitsland bij de Vrede van Versailles in 1919 had moeten slikken. Duitsland liet zijn blik vallen op Tsjechoslowakije, dat tot een solide economische en militaire macht was uitgegroeid. Het feit dat er in het grensgebied van Bohemen, het zogenaamde Sudetenland, zo'n 2,8 miljoen Volksduitsers woonden, zou voor Hitler de aanleiding vormen om deze gebieden te claimen. Een inlijving van het Sudetenland zou Tsjechoslowakije bovendien beroven van zijn sterkste defensieve linies en een significant gedeelte van zijn natuurlijke hulpbronnen. De Tsjechoslowaken voelden de bui al hangen en mobiliseerden vanaf 20 mei 1938 een deel van hun leger, dat zeker niet kansloos leek tegen een mogelijke Duitse inval.

© 2025 Uitgeverij Manteau / Standaard Uitgeverij nv,
Franklin Rooseveltplaats 12, B-2060 Antwerpen en Kurt Van Camp

info@standaarduitgeverij.be
www.standaarduitgeverij.be

Vertegenwoordiging in Nederland:
New Book Collective, Utrecht
www.newbookcollective.com

Eerste druk oktober 2025

Coverontwerp Bart Luijten
Coverbeeld Collectie Kurt Van Camp
Auteursfoto Marleen Callaert
Vormgeving binnenwerk Martijn Dentant, Armée de Verre Bookdesign

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden
verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar
gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch,
door fotokopieën, opnamen of op welke wijze ook, zonder voorafgaande
schriftelijke toestemming van de uitgever.

Ondanks alle zorg die aan de samenstelling van de uitgave werd besteed,
kan de redactie of de auteur noch de uitgever aansprakelijkheid aanvaarden
voor eventuele schade die zou kunnen voortvloeien uit enige fout die in deze
publicatie zou kunnen voorkomen.

Niets uit dit boek mag op enigerlei wijze worden gebruikt of gereproduceerd
voor het trainen van kunstmatige-intelligentietechnologieën of -systemen.

Dit werk mag niet gebruikt worden voor tekst- en datamining
(artikel 4, lid 3 Richtlijn (EU) 2019/790).

ISBN 978 90 022 6195 8 D/2025/0034/378 NUR 686